

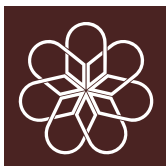
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

محمد علی جبر و آزادی

مسئله جبر و آزادی از دیرباز مورد توجه فلاسفه و دانشمندان بوده است. با تحقیق و بررسی کافی در تاریخ طرح مسئله جبر و آزادی، میتوان از شانزده نظریه که تقریباً فروع دو نظریه اصلی هستند، آگاه شد. ما آغاز طرح این مسئله را نمیدانیم، ولی از متفکران گذشته، مشهورترین شخصیت علمی و فلسفی که این مسئله را با اهمیت احساس کرده و به طور مفصل و تقریباً منظم تحلیل و بررسی کرده، ارسطو است. البته اگر پیش از ارسطو بررسیهایی هم انجام گرفته باشد، به شکل غیر منظم بوده است.

... پس از آن که آفتاب فرهنگ یونانی غروب کرد، این مسئله هم مانند دیگر مسائل علمی و فلسفی بایگانی شد، تا آنگاه که درخشندگی فرهنگ اسلامی به جوامع بشری تابیدن گرفت.

جبر و اختيار

محمد تقى جعفرى

مؤسسه تیرنیر نشر کار علامه جعفری

Muhammad Taghi Ja'fari

جبر و اختیار

نویسنده: محمدتقی جعفری

سرشناسه: جعفری تبریزی، محمدتقی، ۱۳۲۷.۱۳۰۲.
عنوان و نام پدیدآور: جبر و اختیار / محمدتقی جعفری.
مشخصات نشر: تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری: ۴۲۶ ص: ۱۴x۲۱/۵ س م.
شابک: ۰-۰-۸۷-۶۶۰۸-۹۶۴-۹۷۸
قیمت: ۳۰۰,۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی: فیبا.
یادداشت: کتابنامه.
یادداشت: نمایه.
موضوع: جبر و اختیار.
رده بندی کنگره: ۱۳۹۴ ج ۲ ج ۷ ج / ۶ / ۲۱۹ BP
رده بندی دیویی: ۲۹۷ / ۴۶۵
شماره کتابشناسی: ۴۱۰۹۲۸۴

چاپ: چاپ و طرح امروز

نوبت چاپ: هشتم - زمستان ۱۳۹۴

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۰-۰-۸۷-۶۶۰۸-۹۶۴-۹۷۸

قیمت: ۳۰,۰۰۰ تومان

تطبیق و تصحیح: علی جعفری، زهره

محمدعلی، میترا رفیع زاده

تدوین و تنظیم: عبدالله نصری (استاد

فلسفه دانشگاه علامه طباطبائی)

صفحه آرا: رؤیا عزیز موسوی

طراح جلد: سعید عجمی

مشاور هنری: حسام صادقی

خطاط: محمدعلی قربانی

تهران / فلکه دوم صادقیه
بلوار کاشانی / خیابان حسن آباد
کوچه ۴ / پلاک ۲۲ / طبقه دوم

تلفن: ۰۲۱-۴۴۰۹۱۰۴۲/۴۴۰۰۵۴۵۳

نمابر: ۰۲۱-۴۴۰۷۰۲۰۰

کلیه حقوق نشر مکتوب
و الکترونیک برای این مؤسسه
محفوظ است.

WWW.ostad-jafari.com

Info@ostad-jafari.com

نمایه مطالب

پیشگفتار.....	۱۱
مقدمه.....	۱۳
کارهای اختیاری.....	۲۰
کارهای اجباری.....	۲۰
تاریخ اجمالی جبر و آزادی.....	۲۱
بخش اول - جبر و آزادی از جنبه طبیعی.....	۲۳
فصل ۱- ریشه و عوامل انجام فعل یا کار.....	۲۴
نقش عوامل چهارگانه در صدور فعل.....	۲۸
۱- عوامل برون ذاتی متغیر.....	۲۸
۲- عوامل برون ذاتی ثابت.....	۲۹
۳- عوامل درون ذاتی متغیر.....	۳۱
۴- عوامل درون ذاتی ثابت.....	۳۱
فصل ۲- نگاهی به اصل علیت.....	۳۳
یک نظر اجمالی به قانون علت و معلول.....	۳۳
تشکیک دیوید هیوم درباره علیت.....	۳۴
تشکیک علمی درباره قانون علیت.....	۳۴
فصل ۳- تحلیل عوامل تحقق کار یا فعل.....	۴۷
۱- ریشه اصلی کار.....	۴۷
۲- مراحل انجام کار.....	۴۷
فصل ۴- تقسیم‌بندی افعال انسان.....	۵۵
اقسام مختلف کار.....	۵۶
اقسام ترک.....	۵۹
فصل ۵- تحلیل فعالیت‌های درونی.....	۶۴
مقایسه میان کارهای روانی خالص و کار به معنای اصطلاحی.....	۶۴

۶۶	۱- جریان روانی حاصل از انعکاس پدیده‌های گسیخته از عالم بیرون
۶۸	۲- جریان روانی حاصل از انعکاس پدیده‌های پیوسته با عالم بیرون
۷۰	۳- جریان روانی حاصل از نمودار شدن پدیده‌های گسیخته از درون
۷۵	۴- جریان روانی حاصل از نمودار شدن پدیده‌های پیوسته در درون
۷۶	۵- جریان روانی مرکب از پدیده‌های درونی و بیرونی
۷۷	۶- جریان استنتاج روانی شخصی
۷۸	۷- جریان تفکرات منطقی
۸۰	فصل ۶- تحلیل اراده
۸۰	تفاوت اساسی میان اراده انسان و حیوان
۸۲	اراده یک پدیده بسیط نیست
۸۴	ترجیح کار از ناحیه خود اراده
۸۷	سه اراده انجام فعل
۹۱	رابطه اراده و کار یا فعل
۹۳	مقایسه محرک اراده انسان با حیوان
۹۴	اقسام افعال و کارهای ارادی
۹۵	علل معمولی کارهای ارادی
۹۸	علل غیر معمولی کارهای ارادی
۹۸	جریان طبیعی اراده و اقسام آن
۱۰۱	اختلاف انواع اراده
۱۰۳	تنوع و تکثر اراده
۱۰۷	فصل ۷- رابطه اراده با اختیار
۱۰۷	نقش اراده در کار چیست؟
۱۰۹	تفاوت میان اراده و تصمیم
۱۱۳	اشتباه در به کارگیری اراده و تصمیم و اختیار
۱۱۴	ریزش اراده در بعضی از کارها
۱۱۷	آیا اراده آزاد است؟
۱۱۹	فصل ۸- «من» و نظارت آن در اختیار
۱۱۹	بحثی اجمالی درباره «من»
۱۲۳	پدیده اختیار یا نظارت و سلطه «من»

نمایه مطالب ۷

۱۳۱	مراتب گوناگون اختیار.....
۱۳۳	فصل ۹- علیت و نظارت «من».....
۱۳۵	تقسیم کارها با نظر به راه دوم
۱۳۸	باز بودن راه دوم
۱۴۷	نقد آزادی مطلق
۱۵۷	عدم صدور کار یا فعل با یقین صد در صد
۱۵۹	فصل ۱۰- مراحل فعل اختیاری.....
۱۵۹	آیا اختیار پس از اراده تولید می شود؟
۱۶۳	احتیاج کارهای ارادی - اختیاری به دو اراده ضروری، و یا دو تصمیم و دو نظارت
۱۷۱	تفاوت اراده اضطراری با اراده های اختیاری، هنگام برخورد با موانع.....
۱۷۳	ارزش اختیار و گسیختن آن
۱۷۶	فصل ۱۱- علیت و اختیار.....
۱۷۶	پدیده اختیار و قانون علت و معلول
۱۸۰	سنخیت و کارهای انسانی
۱۸۲	علت و معلول در کارهای اختیاری
۱۸۳	روابط میان فعالیت های دوگانه غریزه
۱۸۸	فصل ۱۲- ویژگی پدیده روانی اختیار.....
۱۸۸	قابل تصویربرداری نبودن اختیار
۱۹۰	نیروی تلقین و تجسیم، بهترین ادله فعالیت روانی
۱۹۵	فصل ۱۳- نقش پدیده مقاومت در اختیار
۱۹۵	شروع رشد نیروی مقاومت از دوران کودکی و تثبیت استقلال روح
۱۹۷	نیروی مقاومت در مقابل عوامل چهارگانه فرعی
۱۹۷	۱- نیروی مقاومت در مقابل عوامل برون ذاتی متغیر
۲۰۰	۲- نیروی مقاومت در مقابل عوامل برون ذاتی ثابت
۲۰۳	۳- نیروی مقاومت در مقابل عوامل درون ذاتی متغیر
۲۰۳	۴- نیروی مقاومت در مقابل عوامل درون ذاتی ثابت
۲۰۴	وراثت
۲۰۶	هوش و استعداد
۲۰۷	عادت

۲۱۱	فصل ۱۴- اختیار و قانون‌مندی جهان
۲۱۱	ملاحظه کارهای آزاد در مجموع جهان هماهنگ
۲۱۵	رابطه اختیار با هماهنگی جهان
۲۲۴	فصل ۱۵- دلایل اختیار
۲۲۴	۱- ندامت یا پشیمانی
۲۲۸	۲- احساس مسئولیت
۲۳۳	۳- ننگ و عار
۲۳۴	۴- اختلاف انگیزه‌های انجام تکلیف
۲۴۲	۵- اخلاق
۲۴۴	اخلاق از دیدگاه اینشتین
۲۵۲	دیدگاه جان دیویی
۲۵۷	فصل ۱۶- رهبری «من»
۲۵۷	رهبری «من» بر دو نیروی خودداری و اقدام به وسیله وجدان
۲۵۹	اهمیت وجدان
۲۶۴	وجدان غریزی، وجدان برتر
۲۶۸	نقد دیدگاه مارک تواین
۲۷۲	آزادی انسان در مقابل عوامل طبیعی
۲۷۴	فصل ۱۷- رابطه عوامل طبیعی و اجتماعی با اختیار
۲۷۴	آزادی انسان در مقابل عوامل اجتماع
۲۷۷	عدم حذف حقایق روح انسانی
۲۷۹	بخش دوم- جبر و اختیار از جنبه ماورای طبیعی
۲۸۰	فصل ۱- نظریات گوناگون درباره جبر و اختیار
۲۹۰	فصل ۲- خالقیت مطلق خداوند و کارهای انسانی
۲۹۷	فصل ۳- اراده خداوند و کارهای اختیاری انسان‌ها
۳۰۶	فصل ۴- مشیت خداوندی و اختیار انسان
۳۱۵	فصل ۵- اختیار انسان و علم الهی
۳۲۰	فصل ۶- قرآن و آیات مربوط به جبر
۳۲۰	آیات مورد استناد جبریون
۳۲۹	فصل ۷- نسبت خوبی‌ها به خداوند و بدی‌ها به انسان

نمایه مطالب ۹

۳۲۹	خداوند با این که می‌دانست عده‌ای از مردم تبهکار خواهند بود، چرا آنها را آفرید؟
۳۴۴	فصل ۸- اختیار، قضا و قَدَر الهی.....
۳۵۵	مفهوم قَدَر.....
۳۶۱	بخش سوم- ملحقات جبر و اختیار.....
۳۶۲	فصل ۱- بَدَا و جهان قانون‌مند.....
۳۶۸	فصل ۲- شرور و ناملايمات در جهان هستی.....
۳۷۶	یک نقطه معین برای تشخیص انسان معتدل.....
۳۸۱	فصل ۳- نیایش و جهان قانون‌مند.....
۳۹۱	نمایه آیات.....
۳۹۵	نمایه روایات.....
۳۹۷	نمایه نام‌ها.....
۴۰۱	نمایه کتاب‌ها.....

پیشگفتار

اگر روزی بخواهیم به این سؤالات که: «چرا به دنیا آمده‌ایم و برای چه زندگی می‌کنیم و به کجا می‌رویم»، جدی‌تر توجه کنیم - چنان که با پیشرفت تمدن، روز به روز جدی‌تر مطرح می‌شود - بدون شک باید مسئله جبر و اختیار را هم با روشی جدی‌تر بررسی کنیم ...

این کتاب شامل سه بخش کلی مرتبط و در عین حال مستقل است:

اول - جبر و آزادی (اختیار) از جنبه طبیعی.

دوم - جبر و آزادی (اختیار) از جنبه ماورای طبیعی (فلسفه الهی).

سوم - ملحقات مسئله جبر و اختیار.

اساسی‌ترین اصل حاکم بر انسان، مسئله «حب ذات» یا کوشش انسان برای ادامه «من» است. هم‌چنین، احساس لذت و دفع الم نیز دو وسیله مهم برای حفاظت «من انسانی» است و اصل «علاقه به من» نیز موجب احساس لذت و الم، و متعاقب آن، لذت و الم نیز موجب تقسیم اشیا به نافع و مضر می‌شود.

از دیدگاه استاد محمدتقی جعفری، غیر از عوامل یادشده، یعنی طلب لذت و دفع الم که در انجام کار مؤثرند، عوامل چهارگانه دیگر از جمله: عوامل برون ذاتی متغیر، عوامل برون ذاتی ثابت، عوامل درون ذاتی متغیر و عوامل درون ذاتی ثابت در آن دخالت دارند که در مبحث بخش «جبر و آزادی از جنبه طبیعی» مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است.

از دیگر مطالب مطروحه ایشان درباره جبر و اختیار می‌توان به ویژگی‌های اراده، تفاوت میل و اراده، تفاوت اراده و تصمیم، کوانتوم‌های اراده، مراتب اختیار و ... اشاره کرد که در بخش‌های بعدی این کتاب مورد پژوهش و بررسی واقع شده است.

یکی دیگر از قسمت‌های مهم مربوط به جبر و اختیار، دیدگاه‌های قرآن مجید، به اضافه نقطه نظرات دانشمندان و مکاتب فلسفی و مذهبی است که در دومین بخش این کتاب تحت عنوان «جبر و آزادی (اختیار) از جنبه ماورای طبیعی (فلسفه الهی)» بحث و مطرح شده است.

آخرین بخش این کتاب را مطالبی چند پیرامون بحث جبر و اختیار و قضا و قدر به خود اختصاص داده است که نظریات مهم استاد جعفری درباره ابعاد مختلف مباحث مربوط به قضا و قدر را در بینش اسلامی، محققین و صاحب‌نظران در بر دارد.

لازم به ذکر است که با توجه به حساسیت و اهمیت موضوع جبر و اختیار، نویسنده در سال ۱۳۷۵ خورشیدی این اثر را بازبینی و تصحیح کردند و پس از رحلت ایشان در سال ۱۳۷۷، چندبار نیز منتشر شد که این بار نیز با تدوین و تنظیم جدید در اختیار علاقمندان قرار می‌گیرد.

مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری

زمستان ۱۳۹۴ خورشیدی

مقدمه

نیازی به توضیح بسیار درباره اهمیت مسئله جبر و اختیار نیست. همین قدر کافی است که بدانیم: هیچ متفکری را سراغ نداریم که با شناخت طبیعت انسانی و شئون او سر و کار داشته باشد، اما این مسئله، ضرورت حل و فصل خود را به او تحمیل نکند، یا دست کم این مسئله او را به خود جلب نکند. حتی با یک نظر دقیق می توان گفت: شاید هیچ انسان عاقلی نیست که در جریان کارهای زندگی مادی و معنوی، به ویژه در مواردی که اهمیت حیاتی دارد، درباره این که آیا کار او از روی اختیار صادر شده یا از روی جبر، تأمل نکند.

هنگام توجه عمیق درباره طبیعت انسان، گاهی انسان گمان می کند که شاید راز آن را باید در مسئله جبر و اختیار جستجو کرد. این حقیقت را ژان ژاک روسو چنین بیان کرده است:

زیرا بزرگ ترین اختلاف میان انسان و حیوان، فهم و فکر نیست، بلکه اراده و اختیار است.

پس از انتشار چاپ اول این کتاب، نظریاتی مختلف از مطالعه کنندگان محترم ابراز شد. بعضی ها اهمیت موضوع بحث را در درجه اول قرار داده، نسبت به کتاب از آن جهت که در موضوعی بسیار مهم مباحثی گوناگون را

مطرح کرده است، اظهار لطف کردند. دسته دوم، بر خلاف اشخاص مزبور، چنین اظهار نظر کردند که معمای جبر و اختیار برای ابد ناگشودنی بوده و این مباحث نتیجه‌ای در بر نخواهد داشت. عده‌ای با شنیدن نام کتاب «جبر و اختیار»، گمان کردند که این‌جانب جبر و اختیار را تنها از جنبه متافیزیکی بحث و بررسی کرده‌ام و چون اغلب مسائل متافیزیکی مجهول است، از این‌رو، مباحث کتاب را دور از روش علمی تصور کرده، گفتند که ما باید به مسائل قابل اثبات پردازیم.

این کتاب شامل سه بخش است:

بخش اول - بررسی مسئله جبر و آزادی از جنبه علمی خالص. در این بخش تا توانسته‌ایم، از روش علمی دور نشده‌ایم؛ خواه از نظر روانی و خواه از نظر علوم مربوط به انسان.

بخش دوم - در این بخش، درباره این مسئله از نظر فلسفی بحث کرده‌ایم.

بخش سوم - این مسئله را از جنبه ماورای طبیعی و با توجه به ایدئولوژی اسلامی بررسی کرده‌ایم.

اما به کسانی که می‌گویند این مسئله برای ابد ناگشودنی بوده و مباحث مربوط به این مسئله به جایی نخواهد رسید، می‌گوییم: در امتداد تاریخ، هرگونه مشکلات علمی برای عده‌ای یأس‌آور بوده است. سپس با گذشت اعصار و قرون، تلاش‌های خستگی‌ناپذیر و خالصانه اندیشمندان، همان مشکلات از حالت مرموز بودن درآمده، مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. بنا بر این، ما هیچ‌گاه نومیدی و یأس را به خود راه نخواهیم داد و با امیدواری منطقی، پژوهشی را در این زمینه آغاز کرده‌ایم؛ باشد که نتیجه کوشش آیندگان بتواند پرده اسرارآمیز این معما را هر چه بیشتر کنار زده، در شناخت طبیعت انسانی گام‌هایی مؤثر برداشته شود.

اگر روزی بخواهیم به این سؤالات که: «چرا به دنیا آمده‌ایم و برای چه زندگی می‌کنیم و به کجا می‌رویم»، جدی‌تر توجه کنیم - چنان که با پیشرفت تمدن، روز به روز جدی‌تر مطرح می‌شود - بدون شک باید مسئله جبر و اختیار را هم با روشی جدی‌تر بررسی کنیم. به عقیده ما، روش فلسفی و بازی با مفاهیم تجریدی درباره این مسئله، چنان که پیش از اینها نیز انجام گرفته است، نه تنها کافی نیست، بلکه مجهول ما را روز به روز تاریک‌تر خواهد کرد. در این مورد باید بیشترین کوشش را برای آزمایش‌ها و تحقیقات علمی مربوط انجام دهیم، زیرا این مسئله اگرچه در روی نوار مرزی دو قلمرو طبیعت و ماورای طبیعت قرار گرفته، ولی روی طبیعی آن حساس‌تر و مهم‌تر است، زیرا در جنبه طبیعی این مسئله همگان شرکت دارند. یعنی فردی در تاریخ بشریت پیدا نمی‌شود که با بُعد طبیعی این مسئله سر و کاری نداشته باشد. علاوه بر این، راهیابی ما به جنبه ماورای طبیعی هم از همین مسیر خواهد بود.

برای توضیح بیشتر درباره اهمیت مسئله جبر و اختیار باید در نظر گرفت که تمام علوم مربوط به موضوع انسان، از قبیل علوم روانی با اقسام گوناگونش، علوم اقتصادی، حقوقی، اخلاقی، سیاسی، دینی و غیر آن، هنگامی می‌توانند خود را برای بهره‌برداری کامل آماده کنند که مسئله آزادی و مجبور بودن انسان به طور نهایی حل و فصل شده باشد. اگر تشخیص ندهیم که آیا انسان می‌تواند کاری آزاد را انجام دهد یا نه، هر اصل و قانونی را که در علوم مزبور برای انسان در نظر بگیریم، مانند این است که معماری بدون تشخیص و برآورد کمیت و کیفیت مقاومت بنا، ساختمانی سنگین و زیبا را روی آن بنیاد مجهول بسازد و سپس نقاشی زبردست هم آن عمارت را نقاشی کند. همان‌گونه که به دوام و استقامت،

بلکه به صحت فعلی این عمارت از نظر فنی نمی‌توان اطمینان داشت، هم‌چنین به حقوق، اقتصاد و سیاستی که روی انسان مجهول پایه‌گذاری شده، اعتماد نیست. به اعتقاد بنده، این که هنوز مسئله جبر و اختیار به عنوان یک مسئله فنی در رساله‌های کوچک یا در یک مقاله کوتاه در فلسفه و روان‌شناسی بحث و بررسی می‌شود، موجب سرافکنندگی معارف بشری در حساس‌ترین مسئله مربوط به انسان است.

ما اگر ندانیم که انسان نیروی آزادی درونی دارد یا ندارد، با کدام دلیل، آزادی اجتماعی را به عنوان آخرین آرمان تمدن جوامع بشری عرضه می‌کنیم؟ آن آزادی که پرسش در ضرورت یا کیفیت و کمیت آن، از دیدگاه عده‌ای از روشنفکران امروزی کفر محض است؟

اگر ما برای فرد هیچ‌گونه آزادی را قبول نداشته باشیم، یا بگوییم: «درباره آزاد یا مجبور بودن انسان فکر نکنید، زیرا این مسئله برای ابد مجهول خواهد ماند»، یا بگوییم: «انسان به تمام معنی آزاد مطلق است»، چگونه می‌توان از دو کلمه آزادی اجتماعی و از نیاز به آن، مانند نیاز افراد جامعه به نان و مسکن و آب سخن گفت؟ مگر می‌توان با ردیف کردن صدها صفر در کنار هم، عددی را نشان داد؟ مگر می‌توان با ردیف کردن چند نقطه مبهم که نمی‌دانیم آنها صفر هستند یا عدد، به عدد بودن مجموع آنها یقین پیدا کرد و درباره آنها اظهار نظر قطعی کرد؟ و یا از یک سو تمایلات نامحدود افراد را به طور آزاد منطقی بدانیم، و از سوی دیگر ادعا کنیم که افراد اجتماع در انتخاب راه خود آزادند! گمان می‌رود همین مشکلات است که روح آرام آلفرد نورث وایتهد و امثال او را به هیجان درآورده که به صراحت درباره مفهوم آزادی اجتماعی، تجدید نظر را ضروری می‌دانند. او در کتاب سرگذشت اندیشه‌ها به صراحت می‌گوید:

Now in respect to the political factions to the ancient world nothing has yet been settled. Every problem which Plato discusses is still alive today. Yet there is a vast difference between ancient and modern Political theories. For we differ from the ancients on the one premise on which they were all agreed. Slavery was the presupposition of political theorists then. Freedom is the Presupposition of political theorists now. In those days the penetrating minds found a difficulty in reconciling their doctrine of slavery to certain plain facts of moral feeling and of sociological practice, and in those days our sociological speculations find difficulty in reconciling our doctrine of freedom to another group of plain facts, perplexing; irreconcilable; only to do conceived as a hateful brute necessity. Yet, when all such qualifications have been made, freedom and equality constitute an inevitable presupposition for modern political thought with an admixture of subsequent lame qualification. While slavery was a corresponding presupposition for the ancient. With their admixture of lame qualification.

در خصوص اختلاف نظره‌های سیاسی دنیای باستانی، هنوز تاکنون چیزی حل و فصل نشده است. تمامی مسائل مورد بحث افلاطون، امروز هم مطرح است. با این حال، میان نظریات سیاسی قدیم و جدید تفاوت عمده‌ای وجود دارد، چون ما با قدیمی‌ها در یک قضیه که آنها همگی در آن اتفاق داشتند، اختلاف داریم. در آن دوران، بردگی محور استدلال نظریات سیاستمداران بود، اما امروزه محور استدلال سیاستمداران، مسئله آزادی است. در آن روزها، افکار نافذ در تطبیق اصول بردگی بر

حقایق ساده احساسات اخلاقی و روش‌های اجتماعی با مشکلات مواجه می‌شد، و امروزه تحقیقات اجتماعی ما در تطبیق دادن عقیده ما درباره آزادی، با دسته‌ای دیگر از حقایق آشکاری که بهت‌آور و تطبیق‌ناپذیرند و فقط به عنوان ضرورت وحشی و حتی تنفرآور تصور می‌شوند، دچار اشکالاتی می‌شود. با این اوصاف، آزادی و مساوات با اختلاطی از اوصاف معیوب که به دنبال دارد، محور استدلال افکار سیاسی جدید را تشکیل می‌دهد، در حالی که بردگی برای پیشینیان محور استدلال مشابهی بود با اختلاط به اوصاف معیوب آن.^۱

فرض می‌کنیم اگر تحقیقات ما درباره آزادی انسان به نتیجه مثبت نرسید و نتوانستیم از چنگال قانون علت و معلول کلاسیکی نجات پیدا کنیم، دست کم می‌توانیم این اصل را به جوامع بشری بقبولانیم که شما قدرتی دارید که می‌توانید با آن قدرت، زنجیر عوامل سودجویی شخصی را پاره کرده، تحت تأثیر عوامل عالی‌تر و انسانی‌تر قرار بگیرید. به عبارتی دیگر: ما فعلاً تسلیم مکتب جبریون می‌شویم و از کلمه جبر وحشت نکرده، می‌گوییم: شما صحیح می‌گویید که نیرویی در انسان به نام اختیار وجود ندارد، ولی شما نیز این پدیده بدیهی را احساس می‌کنید که انسان این توانایی را دارد که با تشدید مقاومت در مقابل عوامل پست، خود را تحت تأثیر عوامل عالی‌تر قرار دهد؛ چنان که هر فرد با سپری کردن دوران کودکی و جوانی، عوامل ضعیف را نادیده گرفته و تحت عوامل قوی فعالیت می‌کند، این مقاومت را در خود ایجاد کنید و از اسارت عوامل پست و حیوانی بالاتر روید. اینشتین می‌گوید:

این آزادی درونی نعمتی است خدادادی و برای اشخاصی که بدان دست

۱- سرگذشت اندیشه‌ها (Adventures of Ideas)، متن انگلیسی، ص ۲۲.

یافته‌اند، موهبت عظمایی به شمار می‌آید. با این همه، هیئت جامعه هم می‌تواند تا اندازه‌ای به حصول این آزادی کمک کند. یعنی احترام کسانی را که بدان نایل آمده‌اند، مرعی بدارد و از ایجاد مشکلات در راه تحقق آن خودداری کند.^۱

پژوهش ما در این کتاب بیش از این نیست که تا حدودی مسئله جبر و اختیار را گسترده‌تر مطرح کرده‌ایم و امیدواریم این کتاب مقدمه‌ای مفید برای پژوهش‌های آینده باشد.

به مقدمه‌ای در این جا اشاره می‌کنیم:

آنچه از مطالعه آثار پیشینیان و معاصرین برمی‌آید، این است که تمام متفکران تا امروز در مسئله جبر و اختیار به دو گروه عمده تقسیم شده‌اند و این دو گروه به نوبه خود، یک عده نظریات فرعی را هم ایجاد کرده‌اند: الف) گروهی گفته‌اند تمام کارهای انسانی از روی اجبار بوده، پدیده‌ای به عنوان اختیار (آزادی) وجود ندارد و هر آنچه که از کارهای ما اختیاری جلوه می‌کند، از قصور ادراکات ماست که از علل پنهانی کار برکنار بوده و آنها را نادیده می‌گیرد.

از باروخ اسپینوزا چنین نقل شده است:

این اشتباه، مانند این است که حلقه انگشتری در انگشت انسانی گمان کند که در حرکت به دور انگشت، اختیاری دارد.

اشخاصی دیگر نیز از این قبیل تشبیهات ادبی بیان کرده‌اند. جلال‌الدین محمد مولوی جبر را از نظر ارتباط کارهای انسانی به ماورای طبیعت چنین تشبیه می‌کند:

۱- جمال‌زاده، محمدعلی، آزادی و حیثیت انسانی، ص ۱۵۵ و ۱۵۶.

خفته از احوال دنیا روز و شب چون قلم در پنجهٔ تقلیب^۱ رب
آن که او پنجه نبیند در رقم فعل پندارد به جنبش از قلم^۲

ب) گروه دوم می‌گویند: کارهای انسانی به دو قسم مشخص تقسیم می‌شود:

*** کارهای اختیاری**

*** کارهای اجباری**

جبریون هم دو قسم استدلال برای اثبات مجبور بودن انسان‌ها می‌آورند:

یکم - استدلال طبیعی. مقصود این است که ملاحظهٔ طبیعت خود انسان و عواملی که او را از هر طرف احاطه کرده است، بنا به تسلیم قطعی به قانون علت و معلول اثبات می‌کند که انسان کاملاً مجبور بوده، اختیاری در کار نیست.

دوم - استدلال ماورای طبیعی. مقصود این است که چون انسان آفریده شدهٔ خداوند است، پس کارهای او نیز به خداوند مربوط است. علاوه بر این، چون مشیت و ارادهٔ خداوندی در تمام شئون انسان و جهان حکم فرماست، پس برای انسان اختیاری وجود ندارد.

در این استدلال، سه فرض می‌توان در نظر گرفت:

الف) خداوند آفرینندهٔ مطلق است و در آفرینندگی او هیچ موجودی نمی‌تواند کاری را ایجاد کند.

ب) چون ارادهٔ ازلی خداوند به تمام کارها و خودداری‌های انسان تعلق

۱- تقلیب: برگرداندن. به معنای عموم، تصرف در یک چیز را گویند.

۲- مثنوی معنوی، دفتر اول.

گرفته است، بنا بر این، هر پدیده انسانی به طور حتم و از روی جبر باید ایجاد شود.

ج) خداوند به تمام کارها و خودداری‌های انسان داناست، پس باید همه کارها و افعال انسان مطابق علم او واقع شوند؛ در غیر این صورت، علم خداوند مبدل به جهل خواهد شد.

یک استدلال دیگر درباره کارهای انسانی وجود دارد که عده‌ای از فلاسفه، اعم از الهیون و غیر الهیون، برای اثبات جبر بیان کرده‌اند. این استدلال عبارت است از: ملاحظه کارهای انسانی در مجموعه حوادث نظام‌مند (سیستماتیک) و هماهنگ جهان هستی.

اما استدلال طبیعی مکتب جبر تقریباً منحصر به حاکمیت قانون علت و معلول است که تمام حوادث جهان طبیعت را ضروری معرفی می‌کند. هم‌چنین، کارهای انسانی نیز که جزئی از همین جهان است، مشمول قانون مزبور خواهد بود.

تاریخ اجمالی جبر و آزادی

مسئله جبر و آزادی از دیرباز مورد توجه فلاسفه و دانشمندان بوده است. با تحقیق و بررسی کافی در تاریخ طرح مسئله جبر و آزادی، می‌توان از شانزده نظریه که تقریباً فروع دو نظریه اصلی هستند، آگاه شد. ما آغاز طرح این مسئله را نمی‌دانیم، ولی از متفکران گذشته، مشهورترین شخصیت علمی و فلسفی که این مسئله را با اهمیت احساس کرده و به طور مفصل و تقریباً منظم تحلیل و بررسی کرده، ارسطو است. البته اگر پیش از ارسطو بررسی‌هایی هم انجام گرفته باشد، به شکل غیر منظم بوده است. به هر حال، ارسطو در کتاب اخلاق نیکوماخس، در کتاب سوم، باب ۱۲، فصل و

باب سوم، شانزده فصل را به مسئله اراده و اختیار اختصاص داده، در بیان تفاوت میان کارهای ارادی و اختیاری کوشش‌های فراوان و باارزش کرده است. پس از آن که آفتاب فرهنگ یونانی غروب کرد، این مسئله هم مانند دیگر مسائل علمی و فلسفی بایگانی شد، تا آن‌گاه که درخندگی فرهنگ اسلامی به جوامع بشری تابیدن گرفت. در این هنگام، این مسئله مانند دیگر مسائل علمی و فلسفی از بوتۀ فراموشی بیرون کشیده شد و دوباره با دقتی بیشتر مورد کاوش قرار گرفته، در حل این مسئله کتاب‌هایی بسیار نوشته شد.

البته باید در نظر گرفت که در فرهنگ اسلامی، بررسی اولیۀ این مسئله در لابلای عقاید فلسفی و کلامی طرح شده است. در نتیجه، نظریاتی فراوان در میان فلاسفه و متکلمین اسلامی به وجود آمده که ما در بخش دوم این رساله به آنها اشاره خواهیم کرد.

همان‌گونه که پیشتر گفتیم، این رساله سه بخش دارد و هر بخش شامل مسائلی به شرح زیر است:

بخش اول - جبر و آزادی (اختیار) از جنبۀ طبیعی.

بخش دوم - جبر و آزادی (اختیار) از جنبۀ ماورای طبیعی (فلسفۀ

الهی).

بخش سوم - ملحقات مسئله جبر و اختیار.